

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/113/218-222>

Reyhanə Səfərova

Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0009-0006-5168-5216>

safarovareyhane@gmail.com

Şərqi Türkünstan: etnik və mədəni assimilyasiya siyasətinin tarixi və müasir görünüşü

Xülasə

Şərqi Türkünstan, bu gün Sincan-Uyğur Muxtar Rayonunda yerləşən və daha çox uyğur, qazax kimi türk xalqlarının yaşadığı bir bölgədir. Tarix boyu bu bölgə müxtəlif Çin imperiyalarının təsiri altında olunub, XX əsrdə Çin Xalq Respublikasının bu ərazidə yeritdiyi siyasət yerli xalqların mədəniyyətinə və etnik kimliyinə kəskin təsir göstərmiş. Çinin tarixi dövrlərdə tətbiq etdiyi assimilyasiya siyasəti, xüsusilə Xan çinlilərinin bölgədə məskunlaşdırılması və yerli türklərin mədəniyyətini silmək məqsədi güdən tədbirlərdən ibarət olub. Son dövrlərdə isə, Çin hökuməti tərəfindən repressiv siyasət daha da gücləndirilib, dini və mədəni məhdudiyyətlər artır, uyğurlar və digər türklər məcburi əmək düşərgələrinə göndərilir. Bu siyasət bölgədə həm demoqrafik, mədəni və dini dəyişikliklərə səbəb olur, həm də yerli əhalinin hüquq və azadlıqlarını ciddi şəkildə məhdudlaşdırır və yerli əhalinin gələcəyini təhdid edir. Şərqi Türkünstanda Çin hökumətinin bu siyasətinə məruz qalan türklərin hüquqları məsələsi beynəlxalq səviyyədə daha çox diqqət tələb edir. Gələcəkdə, Şərqi Türkünstan türklərinin mədəni və etnik kimliklərinin mühafizə edilməsi beynəlxalq ictimaiyyətin bu məsələyə nə dərəcədə müdaxilə edəcəyindən aslıdır.

Açar sözlər: *Şərqi Türkünstan, Assimilyasiya siyasəti, Uyğurlar, insan haqları, Çin hökuməti, mədəni represiya*

Reyhana Safarova

Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0009-0006-5168-5216>

safarovareyhane@gmail.com

East Turkestan: Historical and Contemporary View of the Policy of Ethnic and Cultural Assimilation

Abstract

East Turkestan is a region located in what is now the Xinjiang Uyghur Autonomous Region and is home to a large number of Uyghur, Kazakh, and other Turkic peoples. Throughout history, the region has been under the influence of various Chinese empires, and the policies of the People's Republic of China in the 20th century have had a profound impact on the culture and ethnic identity of the local peoples. China's assimilation policies throughout history have included measures aimed at settling the region with Han Chinese and eradicating the culture of the local Turkic peoples. In recent times, the Chinese government has intensified its repressive policies, imposed religious and cultural restrictions, and sent Uyghurs and other Turks to forced labor camps. This policy has not only caused demographic, cultural, and religious changes in the region, but also seriously restricted the rights and freedoms of the local population and threatened the future of the local population. The issue of the rights of Turks in East Turkestan, who are subject to this policy of the Chinese government, requires more attention at the international level. In the future, the protection of the cultural and ethnic identities of the Turks of East Turkestan depends on the extent to which the international community intervenes in this issue.

Keywords: *East Turkestan, Assimilation policy, Uyghurs, human rights, Chinese government, cultural repression*

Giriş

Şərqi Türkünstan tarixi, coğrafi və mədəni baxımdan Mərkəzi Asiyanın ən əhəmiyyətli bölgələrindən və Çin Xalq Respublikasının ən çox mübahisə doğuran regionlarından biridir. Əsrlər ərzində müxtəlif türk xalqlarının məskunlaşdığı bu ərazidə, tarixin müxtəlif dövrlərində müstəqillik və siyasi muxtariyyət uğrunda mübarizələr baş vermişdir. Qədim dövrlərdə İpək Yolunun əsas ticarət mərkəzlərindən biri olan Şərqi Türkünstan, həmçinin İslam mədəniyyətinin və türk adət-ənənələrinin mühüm qovşağı olmuşdur. Lakin Çin imperiyalarının və daha sonra Çin Xalq Respublikasının bu bölgəyə olan iddiaları səbəbindən yerli türk xalqları müxtəlif assimilyasiya və repressiyaya məruz qalmışdır. Əsasən XX əsrin ortalarından etibarən Çinin bu siyasəti daha ciddiləşərək günümüzə qədər uzanan etnik və mədəni assimilyasiyaya çevrilmişdir.

Çin hökumətinin Şərqi Türkünstandakı assimilyasiya siyasəti müasir dövrdə ciddi müzakirələrə səbəb olmuşdur. Xüsusilə, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, Çin hökuməti bölgədə Xan Çinlilərinin məskunlaşdırılması siyasətini genişləndirmiş və yerli türk xalqlarını iqtisadi, siyasi və mədəni baxımdan nəzarət altına almışdır. Çin hökumətinin bu siyasəti həm bölgədə dövlət hakimiyyətini möhkəmləndirməyi, həm də yerli xalqların milli və mədəni kimliyini zəiflətməyi hədəfləyirdi. Bu siyasət xüsusilə, 2010-cu illərdən başlayaraq məcburi əmək düşərgələrinin yaradılması, dini inancın məhdudlaşdırılması və uйğur dilinin rəsmi sferada qadağan olunması kimi addımlarla özünü göstərmişdir. Dini və mədəni qadağalar nəticəsində yerli əhalinin öz ənənələrini yaşatmaq imkanları əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Beynəlxalq təşkilatlar və dövlətlər bu siyasəti insan hüquqlarının pozulması kimi dəyərləndirsə də, Çin hökuməti həyata keçirdiyi bu siyasəti terrorizmə qarşı mübarizə və milli birliyi qorumaq adı altında əsaslandırmağa çalışır.

Bu məqalədə ilkin olaraq, Çin hökumətinin bu bölgə ilə bağlı tarixi yanaşması nəzərdən keçiriləcək və assimilyasiya siyasətinin tarixi kökləri təhlil ediləcəkdir. Daha sonra, XX və XXI əsrlərdə tətbiq edilən tədbirlər və onların yerli əhalinin sosial, mədəni və iqtisadi həyatına təsiri araşdırılacaqdır. Bundan əlavə, beynəlxalq təşkilatların bu məsələyə olan yanaşması və Çin hökumətinin bu siyasəti necə əsaslandırıdığı təhlil ediləcəkdir.

Ümumilikdə, məqalə Şərqi Türkünstanda tətbiq edilən tarixi və müasir assimilyasiya siyasətini sisteməlik şəkildə öyrənməyi hədəfləyir və bu proseslərin gələcəkdə hansı yöndə inkişaf edə biləcəyinə dair gözləntiləri təqdim edir.

Tədqiqat

Böyük Türkünstanın coğrafiyası Çar Rusiyası və Çin Mançu imperiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra Şərqi və Qərbi Türkünstan olaraq ikiye bölünmüşdür. Qərbi Türkünstan, Çar Rusiyası tərəfindən işğal olunmuş və Türkünstan adı Türkünstanlıların ortaqlıq şüurunu ortadan qaldırmaq üçün Orta Asiya olaraq dəyişdirilmişdir. Şərqi Türkünstan isə Çin Mançu imperiyası tərəfindən işğal edilmişdir. (Çakan, 2023, s. 2).

Şərqi Türkünstan, coğrafi baxımdan Çin Xalq Respublikasının Sincan-Uyğur Muxtar Rayonunun ərazisində yerləşir və əsrlər boyu burada müxtəlif türk xalqlarının məskunlaşdığına dair çoxsaylı tarixi sübutlar mövcuddur. Şərqi Türkünstan, tarixi İpək Yolunun mühüm ticarət marşrutlarından biri olaraq, müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılaşdığı və qarşılıqlı təsir göstərdiyi bir bölgədir.

Bölgədəki əhali əsasən uyğurlardan ibarət olsa da, burada qazaxlar, qırğızlar, tatarlar və digər türk xalqları da yaşayırlar. Uyğurlar, xüsusilə, bu bölgənin ən böyük etnik qrupunu təşkil edir və bu xalqın dili, mədəniyyəti və dini İslam dünyası ilə sıx əlaqələr nəticəsində inkişaf etmişdir. Tarixi dövrlərdə Şərqi Türkünstan Uyğur Xaqanlığı və Qaraxanlılar kimi müstəqil dövlətlər tərəfindən idarə edilsə də, strateji mövqeyi və zəngin təbii resursları, onu müxtəlif imperiyaların maraq dairəsinə salmışdır.

Çin imperiyasının, xüsusilə Qing dövrü (1644-1912) və sonrasında Şərqi Türkünstanı olan marağı artmışdır. Çin imperiyası 1759-cu ildən başlayaraq, əraziyə tam nəzarət etmək məqsədilə müxtəlif hərbi müdaxilələr etmişdir. Uyğurlar 1863-cü ildə, mancurları öz torpaqlarından qova bilmişdilər. Rusiya, Osmanlı, Böyük Britaniya kimi dövrün nəhəng imperiyaları Uyğur dövlətini rəsmi surətdə tanımışdır. Lakin daha sonra İngilislər uyğurların Rusiya ilə qonşu olduğunu nəzərə alaraq, onların Rusiyanın təsiri altına düşəcəyini düşünmüşdülər. Bu səbəbdən də ingilislər mancurlara silah və böyük maliyyə dəstəyi göstərərək, onları yenidən Şərqi Türkünstanı geri qayıtmağa sövq etdirmişlər.

Çin-Mancur qoşunları Uyğur dövlətinə qarşı ağır döyüşlərdən sonra 1876-cı ildə buranı işğal etmişdir. Şərqi Türkiстан 1884-cü ildə Çinin 19-cu əyaləti olaraq elan edilərək adı “yeni ərazi, sərhəd” mənasına gələn Sincan (Sintzyan) olaraq dəyişdirilmişdir (Uğur, 2012, s. 14). Bölgə 1911-ci ilə qədər Mançu Qing dövləti tərəfindən idarə edilmiş daha sonra Çin Respublikasının bir hissəsi olmuşdur.

Şərqi Türkiстан əsarətdən azad etməyə çalışan yerli türk xalqları, xüsusən Uyğurlar, Çinin işğalçı siyasətinə qarşı azadlıq hərəkatları təşkil etmişdir. Şərqi Türkiстан 1933-cü və 1944-cü illərdə azadlıq əldə etsə də, 1949-cu ildə Rusların köməyi ilə bölgə tamamilə Pekinin nəzarəti altına keçmişdir. Şərqi Türkiстан 1955-ci ildə Çinin muxtar bölgəsi elan edilmiş və bu gün Sintizyan Uyğur Muxtar Respublikası olaraq mövcudluğunu davam etdirir (Cəfərov, 2022, s. 14).

Bu dövrdən başlayaraq, Çin Şərqi Türkistanda yaşayan yerli xalqlar üzərində assimilyasiya siyasətini gücləndirmişdir. Çin hökumətinin başlıca məqsədi, Şərqi Türkistanda etnik və mədəni müxtəlifliyi tədricən zəiflətmək və Xan çinlilərinin sayı artırmaqla yerli əhalinin milli kimliyini məhv etmək olmuşdur. Bu məqsədlə, Çin hökuməti Şərqi Türkistanda böyük miqyasda köç siyasəti həyata keçirmişdir. Çinin müxtəlif bölgələrindən Xan çinliləri bu əraziyə köçürülmüş və yerli türklərin arasında demografik dəyişikliklər kəskinləşmişdir. 1949-cu ildə Sincan əhalisinin sadəcə 6%-ni təşkil edən Xan çinliləri, 2020-ci ilə qədər bu nisbətən 40%-ə yüksəlməsinə və etnik balansı ciddi şəkildə dəyişdirməsinə səbəb olmuşdur. Çinin həyata keçirdiyi bu siyasət, yerli türklərin iqtisadi və sosial vəziyyətinə zərər vermiş, onların yaşam şəraitini çətinləşdirmişdir.

İqtisadi sahədə də yerli əhali Xan çinliləri ilə müqayisədə daha aşağı səviyyədə idilər. Çinin iqtisadi siyasəti, yerli əhalinin iş imkanlarını məhdudlaşdırmış və onları daha çox kənd təsərrüfatı və təmizləyici işlərə yönləndirmişdir. Çin Xalq Respublikasının neft və qaz hasilatına görə dünyada öncül olmasına və regionların inkişafı istiqamətində gördüyü tədbirlərə baxmayaraq, Sincan əyaləti uyğurların iqtisadi durumu və həyat səviyyəsinə görə ölkə üzrə son yerdə durur (Abdullayeva, 2018, s. 229).

Çin hökuməti yerli əhalinin mədəni və dini həyatında da ciddi tədbirlər həyata keçirmişdir. 1950-ci illərdən sonra bölgədəki məscidlər və dini qurumların bir çoxu bağlanmış və ya dağıdılmışdır. Uyğur və digər türk xalqlarının dini inancını açıq şəkildə ifadə etmələri məhdudlaşdırılmış, kişilərin saqqal saxlaması, qadınların örtünməsi, məscidlərdə ibadət etmək, oruc tutmaq, namaz qılmaq kimi İslamın əsas ibadətləri məhdudlaşdırılmış və ya qadağan edilmişdir.

Çin hökuməti, Şərqi Türkistanda təhsil və dil siyasətini də yerli əhalinin assimilyasiyası məqsədilə tənzimləmişdir. Yerli əhalinin dil və mədəniyyətini qorumağa çalışması da çətinləşdirilmişdir. Uyğur dilinin təhsil sistemində və rəsmi ünsiyyət vasitələrində istifadəsi məhdudlaşdırılmışdır. Uyğur dilindəki məktəblər tədricən bağlanmış və şagirdlər təkcə Çin dilində təhsil ala bilmişdirlər. Müəllimlərin və şagirdlərin doğma dillərindən istifadə etməsi qadağan edilmişdir. Hətta 2019-cu ildə Şincanın paytaxtı Urmicidə bir ibtidai sinifdə 28 uyğur müəllim öz dillərindən istifadə etdikləri üçün işdən azad edilmişdirlər (İbrahimov, 2020, s. 85). Uyğurların tarix boyu əlifbası bir neçə dəfə dəyişdirilmişdir. Hal-hazırda uyğurların digər türklər ilə mədəni əlaqəsini kəsmək üçün onlara ərəb əlifbasından istifadə etməyə icazə verilib. Uyğur dilində mədrəsə, məktəb, universitetlər demək olar ki, yoxdur. Şincandakı uyğur dilində olan bütün qəzet və kitablar qadağan edilmişdir. Bu siyasət, bölgədəki yerli xalqların mədəniyyətini, dilini və ədəbiyyatını qorumaq cəhdlərini əngəlləyərək, onların sosial və mədəni kimliyini zəiflətməmişdir (Cəfərov, 2012, s. 14).

Şərqi Türkistanda Uyğurların ən böyük problemlərindən biri isə dini təhsil verən qurumların olmamasıdır. Urmicidə yerləşən Şincag İslam İnstitutu yetərli olmadığı üçün ailələr övladlarını məhəllə və kəndlərdəki mollaların yanına göndərsə də, bu cür təhsil də qadağan edilmişdir. Buna görə də çox zaman uşaqlar dini cəhətdən savadsız qalmış, kənardan eşitdikləri məlumat ilə özlərini inkişaf etdirməyə çalışmışdılar (İnayet, 2017, s. 323).

1911-ci ildə Çin Respublikasının elan edilməsi ilə bir çox sahədə başlayan təzyiqlər ədəbiyyat sahəsinə də böyük təsir göstərmişdir. Uyğurların ədəbiyyatı, bir çox başqa sahələr kimi, ciddi şəkildə senzuraya məruz qalmışdır. 1911-ci ildən bəri Çin hakimiyyəti yalnız iqtidaryönlü əsərlərin yazılmasına icazə vermişdir. Əsərlərdə azadlıq ifadələrinin, vətənpərvərlik nidalarının yer alması qəti qadağan olunmuşdur (Kasım, 2023, s. 104).

Müasir dövrümüzdə Şərqi Türkünstanın böyük şəhərlərində dövlətin tətbiq etdiyi nəzarət sistemləri və kameralardan istifadə edərək insanları izləməsi, bölgədə azadlıqların tamamilə məhdudlaşdırıldığını göstərir. Çin hökuməti bu tədbirləri milli təhlükəsizlik və sabitlik məqsədilə etdiyini bəyan etsə də, bu tədbirlər yerli əhali tərəfindən mədəni və sosial hüquqların ciddi pozulması kimi qəbul edilir.

İnsan haqları təşkilatları, beynəlxalq qəzetlər və xəbər agentlikləri, Çinin Şərqi Türkünstanda həyata keçirdiyi etnik təmizləmə və dini qadağalarına ciddi etirazlarını bildirirlər. BMT-nin müxtəlif orqanları, başlıca olaraq insan Haqları Şurası, Çinin tətbiq etdiyi repressiv siyasətləri tənqid edən bəyanatlar vermişdir. Amnesty International və Human Rights Watch kimi beynəlxalq insan haqları təşkilatları, Şərqi Türkünstanda məcburi əməyin və “yenidən təhsil düşərgələri”nin mövcudluğunu sənədləşdirmişdir. Bu düşərgələrdə məcburi saxlanılan şəxslərin mədəni və dini azadlıqlarının ciddi şəkildə pozulduğu bildirilməkdədir.

Çinin həyata keçirdiyi assimilyasiya siyasətinə qarşı mübarizə aparan yerli hüquq müdafiəçiləri və etnik azlıqların nümayəndələri də beynəlxalq səviyyədə dəstək arayışındadır. Şərqi Türkünstanda yaşayan uyğurlar, qazaxlar və digər türk xalqları, öz milli və dini hüquqlarını qorumaq üçün beynəlxalq məhkəmələrə müraciət etmişdir. Çin hökuməti bütün bu tənqidlərə qarşı çıxaraq, öz siyasətlərinin təhlükəsizlik və sosial sabitlik üçün vacib olduğunu bildirir. Müəlmənləri terrorçu kimi qələmə verməyə çalışan, müsəlmənlər uyğurları terrorçu qruplaşmalarla əlaqədə olmaqda günahlandıran Çin hökuməti öz dilindən istifadə və sosial tələblərlə çıxış edən uyğurların mübarizəsinə terrorçuluq damğası vurmuşlar (Abdullayeva, 2018, s. 231).

Şərqi Türkünstandakı vəziyyətə Beynəlxalq səviyyədə verilən reaksiyalar, buradakı vəziyyətin dünya ictimaiyyətində daha geniş tanınmasına səbəb olmuşdur. Beynəlxalq təzyiqlərə baxmayaraq, Pekinin regiondakı mövqeyi və idarəetmə siyasəti dəyişmir.

Nəticə

Şərqi Türkünstanda həyata keçirilən etnik və mədəni assimilyasiya, bölgədəki yerli xalqların, əsasən uyğurların, qazaxların və digər türk xalqlarının, dini inancını, dilini və mədəni kimliklərini ciddi şəkildə təhdid edir. Çin hökumətinin uzun müddətdir yeritdiyi məskunlaşma, məcburi əmək, yerli xalqın mədəniyyətinə qarşı olan repressiv tədbirlər, bölgədəki sosial və siyasi vəziyyəti əhəmiyyətli şəkildə dəyişdirib. Xüsusilə də, son dövr bu siyasət daha da şiddətlənib və Şərqi Türkünstanda geniş ölçüdə sosial, iqtisadi və mədəni dəyişikliklərə səbəb olub.

Şərqi Türkünstanda tətbiq edilən assimilyasiya siyasəti yalnız mədəni və etnik dəyişikliklərə səbəb olmur, həm də bölgənin sosial və iqtisadi formasına da ciddi təsir göstərir. Çinlilərinin bölgəyə köçürülməsi nəticəsində yerli əhəlinin iqtisadi imkanları məhdudlaşdırılmış və sosial strukturda qeyri-bərabərlik dərinləşmişdir.

Çin hökumətinin bu siyasətinə qarşı həm yerli əhəli, həm də xaricdəki diaspora mübarizə aparır. Yerli əhəlinin müqaviməti və beynəlxalq səviyyədə edilən təzyiqlər, Çinin Şərqi Türkünstanda həyata keçirdiyi siyasəti dəyişdirməyə çalışır, lakin Çin hökumətinin güclü nəzarəti və mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi bu müqavimətə mane olur.

Gələcəkdə, Şərqi Türkünstandakı türk xalqlarının hüquqlarının qorunması, yalnız Çin hökumətinin bu siyasəti dəyişməsinə deyil, eyni zamanda beynəlxalq ictimaiyyətin bu məsələyə daha fəal yanaşmasına bağlı olacaq. Beynəlxalq təşkilat və dövlətlərin bu məsələyə münasibəti hələ də tamamilə yekdil deyil, bu da Çin hökumətinin bu siyasətini davam etdirməsinə şərait yaradır. Əgər beynəlxalq ictimaiyyət daha güclü addımlar atmazsa, Şərqi Türkünstan türklərinin etnik və mədəni kimliyi tədricən yoxa çıxacaq və yerli əhəlinin həyat şəraitinin daha da pisləşməsi davam edəcək. Bu səbəbdən, gələcəkdə bölgədəki assimilyasiya siyasətinə qarşı beynəlxalq səviyyədə daha sistemli və təsirli müdaxilə tələb olunur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, Ü. (2018). Çinin xarici siyasətində Uyğur məsələsi. *Dini araşdırmalar jurnalı*, № 1, 225-233.

2. Cəfərov, R. (2012). Uyğurlar: tarixi, aqibəti Şərqi Türküstandakı yazı işarələri, mumiyalar qədimliyinə görə Misir, Şumer, Mayya mədəniyyətlərindən çox-çox əvvəllərə aid edilir. *Xalq Cəbhəsi*, 14.
3. Cəfərov, T. (2022). Şərqi Türküstan türklərinin milli-azadlıq mübarizəsi (XIX-XX əsrlər). *Türküstan qəzeti*.
4. Çakan, V. (2023). Tarixdə və günümüzdə Şərqi Türküstan Problemi. *Asiyaşünaslıq jurnalı*, № 7, 1-6.
5. İbrahimov, E (2020). Təhlükə altındakı Türk dilləri: Çinin Uyğur Türkləinə qarşı yeritdiyi dil siyasəti. *Terminalogiya məsələləri*, 78-88.
6. Kasım, R. (2023). Uyğur türklərinin Çin zülmünə qarşı varlıq mübarizəsinin qiymətləndirilməsi. *Beynəlxalq Uyğur Araşdırmaları Jurnalı*, № 21, 98-106.
7. İnayət, A. (2017). Çin-Şərqi Türküstan. *Yeni Türkiyə*, (96), 317-324.
8. Uğur. (2012). Türkəsilli xalqlar-uyğurlar Çinin idarəçiliyi altında olan Şərqi Türküstan 1,8 milyon kvadrat kilometrlik bir ərazidir. *Xalq Cəbhəsi*, 14.